

Dr Dalibor Đukić*

VERA, ZDRAVLJE, PRAVO: OGRANIČENJA SLOBODE VEROISPOVESTI U USLOVIMA PANDEMIJE**

Pandemija zarazne bolesti COVID-19 nametnula je brojna ograničenja u svakodnevnom životu milijardi ljudi. Zaštita kolektivnog zdravlja nametnula se kao najviši cilj ljudskog društva koji opravdava (skoro) sva sredstva. Na meti ograničenja našla se i religija. Različite verske prakse zabranjene su zbog njihove nespojivosti za protivepidemijskim merama. Iako je religija najpre unutrašnji odnos pojedinca prema transcendentnom, ona ima težnju da se ostvaruje u zajednici, u okviru određenog verskog kolektiva. Upravo kolektivni aspekt prava na ostvarivanje slobode veroispovesti bio je ograničavan u velikoj većini država. Ograničavanje osnovnih ljudskih prava i sloboda postalo je svakodnevnicu koju su građani mnogih država doživljavali kao jedini način obuzdavanja naglog širenja nove bolesti. U istoriji su se mnoge religije prilagođavale epidemijama zaraznih bolesti i modifikovale su svoje obrede i verske prakse. Međunarodni instrumenti zaštite ljudskih prava dozvoljavaju ograničenje zagarantovanih prava i sloboda pod određenim uslovima. U radu će biti analizirano da li su ti uslovi bili ispunjeni kada je reč o ograničavanju slobode veroispovesti u Srbiji tokom trajanja vanrednog stanja zbog pandemije zarazne bolesti COVID –19. U radu će biti prikazana i sudska praksa koja je nastala zbog osporavanja ustavnosti ograničenja slobode veroispovesti tokom vanrednog stanja. Biće izneti i predlozi de lege ferenda iz ove osetljive i veoma značajne oblasti zaštite ljudskih prava.

Ključne reči: *Pandemija. – Sloboda veroispovesti. – Manifestacija vere. – Ograničenja prava i sloboda. – Protivepidemijske mere.*

---

* Autor je docent Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, dalibor.djukic@ius.bg.ac.rs (Republika Srbija)

** Članak je rezultat rada na strateškom projektu Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu pod nazivom „Epidemija. Pravo. Društvo“.

1. UVOD

Pandemija zarazne bolesti COVID 19 donela je sa sobom brojne, ne samo zdravstvene, već i društvene izazove, koji nisu mimoišli ni crkve i verske zajednice. Države su se našle pred dilemom da li prednost imaju fundamentalna ljudska prava i slobode ili javno zdravlje koje ugrožava nova i opasna zarazna bolest. Očigledno je da se države nisu ustezale da pribegnu sekuritizaciji brojnih aspekata društvenog života,¹ pri čemu su pokazale različit stepen poštovanja ljudskih prava.² U prvom periodu nakon pojave epidemije, zaštita javnog zdravlja i obuzdavanje širenja epidemije koje je povezano sa pitanjem javne bezbednosti imali su prednost u odnosu na zaštitu individualnih prava i sloboda.³ Nakon što je postalo jasno da je „nova stvarnost“ postala realnost, pokrenute su debate o tome u kojoj meri je opravdano i neophodno ograničavati osnovna ljudska prava. Suštinsko pitanje koje se pojavilo jeste da li će nova stvarnost, zapravo, biti stvarnost u kojoj je zaštita nekih osnovnih ljudskih prava, kao civilizacijsko dostignuće, postala prošlost.

Mali je broj ljudskih prava koja su apsolutna i čije ostvarivanje ne zavisi od drugih prava i sloboda. Sloboda veroispovesti predstavlja specifično pravo koje u skladu sa međunarodnim standardima ne može biti suspendovano ni u slučaju vanrednog stanja.⁴ Međutim, ona može biti predmet brojnih ograničenja kako u vanrednim, tako i u redovnim okolnostima. U radu je analizirano u kojoj meri su ograničenja slobode veroispovesti, koja su bila deo državnih mera preduzetih u borbi protiv epidemije zarazne bolesti COVID-19, usaglašena sa međunarodnim standardima ograničavanja ljudskih prava. Teza koja će biti proverena u radu je da se državne mere ne mogu posmatrati isključivo kao ograničenja ljudskih prava, već i kao nastojanje države da formuliše pravna

- 1 V. Đurić, V. Marković, „Ograničenje slobode veroispovesti u uslovima pandemije: primer Crne Gore“, *Teološki pogledi*, 3/2020, 762.
- 2 V. Turanjanin, „Unforeseeability and Abuse of Criminal Law during the COVID-19 Pandemic in Serbia“, *EU and Comparative Law Issues and Challenges*, 5/2021, 243.
- 3 A. Madera, „Reconciling the Protection of Public Health with Religious Freedom: The Viability of Shared Responses“, *Law, Religion and the Spread of Covid-19 Pandemic* (eds. Fabio Balsamo, Daniela Tarantino), DiReSoM, Pisa 2020, 214.
- 4 Cătălin Raiu, „Is the Lockdown of Churches an Aggression Towards Freedom of Religion or Belief?“, *Law, Religion and the Spread of Covid-19 Pandemic* (eds. Fabio Balsamo, Daniela Tarantino), DiReSoM, Pisa, 2020 25.

rešenja kojima bi se obezbedila ravnoteža između zaštite različitih ljudskih prava, koja se zbog pandemije međusobno isključuju.

U radu će biti analizirano u kojoj meri su verske organizacije prilagodile svoje verske prakse i obrede novonastaloj epidemiološkoj situaciji. Osnovna teza je da su sve velike crkve i verske zajednice u načelu prihvatile i poštovale ograničenja slobode veroispovesti koja su proistekla iz državnih protivepidemijskih mera, dok su izuzeci i protivljenja poticala uglavnom od strane manjih verskih grupa, odvojenih frakcija velikih verskih organizacija i pojedinaca koji u skladu sa autonomnim verskim propisima nemaju ovlašćenje da predstavljaju svoje verske organizacije.

Posebna pažnja biće posvećena sudskoj praksi koja je nastala zbog osporavanja usaglašenosti državnih protivepidemijskih mera sa ustavima i međunarodnim instrumentima zaštite ljudskih prava. U mnogim evropskim državama već su pokrenuti postupci pred nadležnim sudovima zbog povrede prava na slobodu veroispovesti tokom primene državnih mera za suzbijanje zarazne bolesti COVID-19.⁵ Po svemu sudeći sudska praksa u ovoj oblasti biće sve bogatija i vrlo je verovatno da će se o ovoj problematici izjašnjavati i međunarodni forumi koji kontrolišu poštovanje ljudskih prava i sloboda.

U radu će biti korišćeni deskriptivno-analitički i dogmatsko-pravni metodi. Kao pomoćni, koristiće se pravnoistorijski i uporedni metod.

2. SLOBODA VEROISPOVESTI U MEĐUNARDNIM INSTRUMENTIMA ZAŠTITE LJUDSKIH PRAVA

Međunarodni instrumenti zaštite ljudskih prava sadrže norme kojima se štiti sloboda, misli savesti i veroispovesti. Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima iz 1948. godine u čl. 18 propisuje da „svako ima pravo na slobodu misli, savesti i vere; ovo pravo uključuje slobodu promene vere ili ubeđenja i slobodu da čovek, bilo sam ili u zajednici s drugima, javno ili privatno, upražnjava svoju veru ili ubeđenje pu-

---

5 S. T. Bappenheim, „State of Emergency and Religious Freedom: Constitutional Stress in German Law (Art. 4 of the Basic Law for the Federal Republic of Germany)“, *Law, Religion and the Spread of Covid-19 Pandemic* (eds. Fabio Balsamo, Daniela Tarantino), DiReSoM, Pisa 2020, 228.

tem nastave, vršenja kulta i obavljanja obreda“.⁶ Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima iz 1965. godine detaljnije uređuje zaštitu ovog prava i propisuje njegova ograničenja.⁷ Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (Evropska konvencija) na sledeći način propisuje legitimne ciljeve ograničenja slobode veroispovesti: „Sloboda ispovedanja vere ili ubeđenja može biti podvrgnuta samo onim ograničenjima koja su propisana zakonom i neophodna u demokratskom društvu u interesu javne bezbednosti, radi zaštite javnog reda, zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih“.⁸ Ostali regionalni instrumenti zaštite ljudskih prava na sličan način uređuju zaštitu slobode veroispovesti. Kao primer može se navesti čl. 12 Američke konvencije o ljudskim pravima.⁹ Manje razlike su uočljive samo u pogledu predviđenih oblika manifestovanja verskih uverenja ili navođenja legitimnih razloga ograničenja ovog prava.

Mnogo značajnija razlika između pojedinih regionalnih i univerzalnih instrumenata zaštite ljudskih prava jeste ona koja se tiče derogabilnosti prava na slobodu veroispovesti. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima svrstava slobodu misli, savesti i veroispovesti među prava od kojih nije dozvoljeno odstupanje u vanrednim prilikama.¹⁰ U skladu sa ovim univerzalnim aktom o ljudskim pravima sloboda veroispovesti spada u kategoriju prava koja se ne mogu derogirati (*non-derogable rights*).¹¹ Na sličan način, i Američka konvencija o ljudskim pravima predviđa da suspenzija prava na slobodu savesti i veroispovesti nije dozvoljena u ratnim ili vanrednim prilikama.¹² Nešto drugačiji pristup primenili su autori Evropske konvencije u skladu sa kojom sloboda savesti i veroispovesti ne spada među prava koja se ne mogu derogirati u ratnim i vanrednim okolnostima.¹³ U praksi

6 Universal Declaration of Human Rights, <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>, 15.10.2021.

7 International Covenant on Civil and Political Rights, <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>, 15.10.2021.

8 Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf, 15.10.2021.

9 American Convention on Human Rights, <https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic3.american%20convention.htm>, 15.10.2021.

10 Vid. čl. 4, st. 2 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima.

11 D. Avramović, „Exercising Religious Freedom in Pandemic Era During the State of Emergency—a Legal Perspective, *Astra Salvensis*, 16/2020, 233.

12 Vid. čl. 27, st. 2 Američke konvencija o ljudskim pravima.

13 Vid. čl. 15, st. 2. Evropske konvencije.

Evropskog suda za ljudska prava preovladao je stav da je pravo na slobodu unutrašnjeg verovanja zaštićeno kao apsolutno pravo, te da stoga ne može biti podvrgnuto ograničenjima.¹⁴ Ovo pitanje nema praktičan značaj jer su sve države članice Saveta Evrope potpisale i Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, tako da su dužne da primenjuju njegova pravila kojima je regulisano odstupanje od slobode veroispovesti u vanrednim okolnostima.¹⁵ Suštinsko pitanje koje se postavlja jeste da li se zabrana odstupanja od prava na slobodu veroispovesti odnosi na celokupnu sadržinu tog prava? Da li to znači da svaki oblik manifestovanja verskih uverenja uživa apsolutnu zaštitu u svim okolnostima?

3. SADRŽINA PRAVA NA SLOBODU VEROISPOVESTI

Kada se govori o pravu na slobodu veroispovesti, uglavnom se ističe da veoma širok opseg pitanja ulazi u okvire ovog prava.¹⁶ Iz gore navedenih odredbi međunarodnih instrumenata zaštite ljudskih prava vidi se da pravo na slobodu veroispovesti ima složenu strukturu. Ono se sastoji iz dve velike oblasti. U prvu spadaju unutrašnji aspekti slobode vere koji obuhvataju sasvim interni i lični odnos pojedinca prema religiji. U literaturi koja se bazira uglavnom na analizi presuda Evropskog suda za ljudska prava ova oblast slobode veroispovesti naziva se *forum internum*. Ona obuhvata pravo na posedovanje i neposedovanje verskih uverenja, slobodan izbor vere, promenu, razvoj i usavršavanje verskih uverenja.¹⁷ Ovaj aspekt slobode veroispovesti često se tretira kao pravo koje uživa apsolutnu zaštitu, koje ne može biti ograničeno i od kojeg nisu dozvoljena nikakva odstupanja.¹⁸ Lični

---

14 Dž. Murdok, *Sloboda misli, savesti i veroispovesti-Vodič za primenu člana 9 Evropske konvencije o ljudskim pravima*, Savet Evrope, Beograd, 2008, 23–24.

15 M. Nowak, T. Vospornik, „Permissible Restrictions on Freedom of Religion or Belief“, *Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook* (ed. T. Lindholm, W. C. Durham, B. G. Tahzib-Lie), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden 2004, 148.

16 Dž. Murdok, *op. cit.*, 20.

17 Dž. Murdok, *op. cit.*, 23; D. Avramović, *op. cit.*, 236.

18 V. Đurić, V. Marković, *op. cit.*, 768; W. C. Durham, „Facilitating Freedom of Religion or Belief through Religious Association Laws“, *Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook* (ed. T. Lindholm, W. C. Durham, B. G. Tahzib-

i unutrašnji odnos prema religiji ispoljava se u spoljašnjem svetu na različite načine. Manifestovanje verskih uverenja spada u oblast koja se u jurisprudenciji Evropskog suda za ljudska prava naziva *forum externum*. Međunarodni instrumenti zaštite ljudskih prava vezuju ograničenja slobode veroispovesti isključivo za njen spoljašnji aspekt.¹⁹ U tim dokumentima se nabrajaju određene forme ispoljavanja verskih uverenja, kao što su molitva, podučavanje, običaj i obred,²⁰ pri čemu treba uzeti u obzir da je reč o egzemplifikativnom, a ne taksativnom nabravanju. Ne spada izražavanje svakog uverenja ili mišljenja u domen ispoljavanja verskih uverenja.²¹ Dakle, pravo na slobodu veroispovesti ima dva aspekta: spoljašnji i unutrašnji, pri čemu između njih mora postojati uzajamna povezanost. Postojanje unutrašnjeg odnosa prema nekom verskom uverenju osnovni je preduslov da bi došlo do manifestacije tog verskog uverenja putem molitve, obreda i sl. Naravno, u teoriji je moguće zamisliti da postoje verska uverenja koja se nikada ne ispoljavaju i ostaju u sferi unutrašnjeg ličnog odnosa prema veri, ali se u praksi to retko dešava.

Posebno sporno je pitanje utvrđivanja tačne granice između unutrašnjeg i spoljašnjeg aspekta slobode veroispovesti. U teoriji se mogu pronaći stavovi u skladu sa kojima se *forum internum* nalazi izvan oblasti državne regulative, pa bi svrstavanje određenih elemenata ostvarivanja slobode veroispovesti u *forum internum* značilo da su oni izvan dometa zakonodavca, odnosno da uživaju apsolutnu zaštitu koja isključuje bilo koji oblik ograničenja ili odstupanja od tog prava. Posmatrano iz ugla verskih organizacija moglo bi se tvrditi da u tu oblast spada celokupna materija verskog učenja koja može obuhvatiti i određene kolektivne oblike manifestovanja verskih uverenja. Npr. u literaturi je navedeno da Evharistija predstavlja primer kolektivnog ispoljavanja slobode veroispovesti koji ujedno ima izuzetno izraženu individualnu crtu.²² Sa druge strane, iako je reč o verovanjima koja deli jedan kolektiv, to po automatizmu ne znači da su u pitanju manifestacije verskih uverenja koje podležu ograničenjima. Naprotiv, mno-

---

Lie), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden 2004, 359; D. Avramović, *op. cit.*, 236.

19 D. Avramović, *op. cit.*, 236. Dž. Murdok, *op. cit.*, 24.

20 Vid. čl. 9, st. 1. Evropske konvencije.

21 Dž. Murdok, *op. cit.*, 27–28.

22 V. Đurić, V. Marković, *op. cit.*, 768.

ga verska učenja zapravo su unutrašnja verovanja koja dele pripadnici određene zajednice.²³ Dakle, u *forum internum* mogu spadati i individualni i kolektivni oblici verskih uverenja.

Nasuprot navedenom stavu, u literaturi se mogu pronaći pokušaji da se granica između unutrašnjeg i spoljašnjeg aspekta slobode veroispovesti poistoveti sa razlikovanjem između individualnog i kolektivnog (odnosno korporativnog) aspekta slobode veroispovesti.²⁴ Iako i sami autori ističu da je reč o pojednostavljenom i šabloniziranom pristupu, iz više razloga nije moguće poistovetiti *forum internum* sa individualnim aspektom slobode veroispovesti.²⁵ Iako se određeni običaji i verske prakse mogu vršiti individualno, one ne prestaju biti oblik manifestacije verskih uverenja. Zapravo, oni predstavljaju reifikaciju takvih uverenja. To što ne postoji kolektivni aspekt, ne znači da ti akti ne izlaze iz oblasti ličnog unutrašnjeg verovanja. Ukoliko bi se prihvatilo drugačije mišljenje, tj. ako bi svako individualno ispovedanje vere uživalo apsolutnu zaštitu, to bi moglo voditi ka tome da se neke ekstremne verske prakse koje vrše pojedinci ne mogu ograničiti ili zabraniti, sve dok ne dobiju kolektivnu dimenziju.

Neminovno se nameće pitanje kada određena unutrašnja verovanja prelaze u oblast manifestacije verskih uverenja, tj. u *forum externum*? Jedan od ponuđenih odgovora je da zajednička unutrašnja uverenja prelaze u sferu manifestacije verskih uverenja kada imaju štetne posledice po druge strane.²⁶ Takav pristup polazi od pretpostavke da će manifestacija verskih uverenja uvek biti štetna po nekog, a to se u praksi ne dešava. Npr. sledbenici nekog kulta mogu vršiti verske obrede koji nisu štetni po bilo koga i ne povređuju bilo čija prava. Moglo bi se tvrditi da odgovor na ovo pitanje ne može biti univerzalan, već zavisi od okolnosti svakog slučaja. Međutim, prihvatanje takvog stava povlači za sobom davanje širokih diskrecionih ovlašćenja onim organima koji bi odlučivali o tome da li određeno praktikovanje vere spada u spoljašnju ili unutrašnju oblast slobode veroispovesti.

Kako bi se to izbeglo, trebalo bi detaljnije razraditi odnos između spoljašnje i unutrašnje oblasti slobode veroispovesti. U literaturi se uglavnom one posmatraju tako da jedna drugu isključuju. Međutim,

---

23 W. C. Durham, *op. cit.*, 360.

24 Dž. Murdok, *op. cit.*, 30.

25 V. Đurić, V. Marković, *op. cit.*, 768.

26 W. C. Durham, *op. cit.*, 360.

ako bi se te oblasti posmatrale kao krugovi, postojala bi oblast njihovog preseka. Ona je neophodna iz više razloga. Prvi je činjenica da unutrašnja verovanja ipak mogu da pređu u *forum externum*. Primer su verska učenja o unutrašnjoj organizaciji crkava i verskih zajednica, prijemu novih članova i sl. Takođe, pojedini oblici manifestovanja verskih uverenja spadaju u *forum internum*. Primer, kao što je već rečeno, može biti Evharistija u hrišćanskim crkvama. U nekim slučajevima *forum internum* ipak može biti ograničen i može biti predmet državne regulative. To je zapravo onaj deo te oblasti koji se nalazi na preseku krugova unutrašnjeg i spoljašnjeg aspekta slobode veroispovesti. Npr. prozelitizam predstavlja jedan oblik ograničavanja apsolutnog prava na zaštitu unutrašnjeg odnosa prema određenom verskom uverenju. Evropski sud pravi razliku između dozvoljenog i nedozvoljenog prozelitizma,²⁷ što znači da ostavlja prostor za balansiranje između prava na učenje o verskim uverenjima i prava pojedinca na zaštitu njegovog unutrašnjeg odnosa prema verskim uverenjima. Još jedan dozvoljeni oblik ograničavanja *forum internum*-a predstavlja pravo roditelja da deci obezbede versko i moralno obrazovanje u skladu sa svojim uverenjima.²⁸ Dakle, kada je reč o apsolutnoj zaštiti, *forum internum* ne predstavlja monolitnu oblast, već se sastoji i od jedne manje oblasti koja može biti podvrgnuta određenim ograničenjima. Iz navedenog se može zaključiti da *forum internum* ne obuhvata samo i isključivo oblast unutrašnjeg odnosa pojedinca prema religiji koji ne podleže bilo kakvim ograničenjima, već i jednu manju oblast koja se nalazi na preseku između unutrašnjeg i spoljašnjeg aspekta slobode veroispovesti. Iako su u načelu dozvoljena ograničenja prava koja se nalaze na preseku krugova, država bi trebalo da vrlo oprezno i krajnje restriktivno interveniše u toj oblasti.

Na kraju, svaki oblik ispoljavanja verskih uverenja koji izlazi iz sfere unutrašnjeg verskog učenja spada u *forum externum*. Dalje, svaka spoljašnja manifestacija unutrašnjih verskih uverenja, bez obzira da li je reč o individualnom ili kolektivnom aspektu slobode veroispovesti, spada u *forum externum*. Za razliku od unutrašnjeg aspekta slobode veroispovesti koji može uživati apsolutnu zaštitu, spoljašnji aspekt predstavlja relativno pravo koje je, po pravilu ograničeno pozitivnopravnim propisima. Međunarodne konvencije propisuju pod

27 *Kokkinakis v. Greece*, Application no. 14307/88, para. 48.

28 Vid. čl. 18, st. 4 Međunarodnog pakta građanskim i političkim pravima.

kojim uslovima manifestacija verskih uverenja može biti ograničena. Potrebno je da ograničenje bude propisano zakonom, neophodno u demokratskom društvu, da služi postizanju legitimnih ciljeva koji su navedeni u konvencijama i da bude proporcionalno ciljevima koji se žele postići.²⁹ Među legitimnim ciljevima ograničenja prava na manifestovanje verskih uverenja nalazi se i zaštita javnog zdravlja. Dakle, manifestovanje verskih uverenja može biti ograničeno u cilju zaštite javnog zdravlja pri čemu svako takvo ograničenje treba da ispunjava i sve druge gore pomenute uslove.

Navedena pravila važe u redovnim okolnostima. Situacija je, međutim, drugačija u režimu vanrednog ili ratnog stanja. Kao što je već pomenuto, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, kao i većina regionalnih instrumenata zaštite ljudskih prava svrstavaju slobodu veroispovesti među prava od kojih nije dozvoljeno odstupanje tokom vanrednih okolnosti. Po ugledu na pomenute međunarodne konvencije, pojedine države su slična pravila inkorporisale u svoje pozitivno pravo. Jedan od primera je Ustav Republike Srbije koji u čl. 202 propisuje da u toku vanrednog ili ratnog stanja nisu dozvoljene mere odstupanja od pojedinih ustavom zagarantovanih prava, među koja spada i pravo na slobodu veroispovesti.³⁰ Postavlja se pitanje da li to znači da pravo na slobodu veroispovesti koje u redovnim okolnostima može biti ograničeno, predstavlja apsolutno pravo u vanrednim okolnostima? Odgovor na ovo pitanje dao je Komitet za ljudska prava Ujedinjenih nacija u opštem komentaru br. 29 iz 2001. godine. Komitet pravi jasnu distinkciju između derogiranja i ograničavanja prava na slobodu veroispovesti, te zaključuje da države i u vreme vanrednog i ratnog stanja imaju obavezu da opravdaju mešanje u pravo na slobodu veroispovesti u skladu sa odredbama čl. 18, st. 3 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima.³¹ Dakle, i u vanrednim okolnostima pravo na slobodu veroispovesti ne može biti potpuno ukinuto, ali može biti ograničeno u skladu sa propisima kojima se uređuje njegovo ograničavanje u redovnim okolnostima.

---

29 Vid. čl. 18, st. 3 Međunarodnog pakta građanskim i političkim pravima, čl. 9, st. 2 Evropske konvencije i čl. 12, st. 3 Američke konvencije o ljudskim pravima. R. Etinski, S. Đajić, *Međunarodno javno pravo*, Novi Sad 2012, 407–408.

30 Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 98/2006.

31 CCPR/C/21/Rev.1/Add.11, *General Comment No. 29 on Article 4 Adopted at the 1950th Meeting on 24 July 2001*, para. 7.

Iz navedenog se može zaključiti da je razlikovanje spoljašnjeg i unutrašnjeg aspekta slobode veroispovesti relevantno i kada je u pitanju njeno ograničavanje u vanrednim okolnostima. Očigledno je da se i u takvim situacijama može ograničiti samo manifestovanje verskih uverenja, tj. *forum externum* slobode veroispovesti. Nasuprot tome, najveći deo unutrašnje oblasti slobode veroispovesti ostaje apsolutno zaštićeno pravo i u vreme vanrednog ili ratnog stanja.³² Ne postoji takva javna potreba koja bi mogla poslužiti kao opravdanje za vršenje verske indoktrinacije ili drugih oblika nedozvoljene manipulacije i prinude kojima se utiče na nečija verska uverenja. Zaštita unutrašnjeg aspekta slobode veroispovesti jedan je od glavnih razloga zašto ovo pravo treba da bude svrstano među prava čija derogacija nije dozvoljena ni u vanrednim okolnostima.

4. SLOBODA VEROISPOVESTI I EPIDEMIJA COVID-19 U SUDSKOJ PRAKSI

Širenje zarazne bolesti COVID-19 je u mnogim zemljama dovelo do ograničavanja osnovnih ljudskih prava i sloboda. Među merama koje su uvedene radi suzbijanja ove bolesti bila je i zabrana okupljanja u verskim objektima, a u nekim državama bilo je zabranjeno vršenje verskih obreda i službi. Zabrane kretanja, okupljanja i vršenja verskih obreda onemogućile su ostvarivanje prava na slobodu veroispovesti. Takve mere koje su preduzete radi suzbijanja širenja novog virusa već su postale predmet sudskih sporova.³³ Pred sudove je postavljen težak zadatak balansiranja između prava na slobodu veroispovesti i zaštite javnog zdravlja i bezbednosti.

Vrhovni sud Sjedinjenih Američkih Država primenio je zanimljivu metodologiju utvrđivanja opravdanosti mera kojim je ograničena sloboda veroispovesti. U slučaju *Calvary Chapel Dayton Valley v. Steve Sisolak, Governor of Nevada, et al* Sud je bez obrazloženja odbio zahtev pomenute crkve iz Nevade da joj se omogući da drži verske službe pod istim uslovima pod kojima se održavaju druge svetovne aktivnosti.³⁴ U

32 M. Nowak, *U.N. Covenant on Civil and Political Rights: CCPR Commentary*, N. P. Engel, Kluwer, 2005, 412.

33 O sudskim postupcima pokrenutim u Francuskoj, Španiji i Italiji, vid. S. T. Bappenheim, *op. cit.*, 228.

34 *Calvary Chapel Dayton Valley v. Steve Sisolak, Governor of Nevada, et al*, Supreme Court of the United States, No. 19A1070.

konkretnom slučaju, propisima koje je doneo guverner Nevade ograničen je na 50 maksimalan broj ljudi koji može boraviti u objektima namenjenim za bogoslužbene potrebe, bez obzira na njihovu veličinu. Nasuprot njima, pojedini svetovni objekti mogli su biti popunjeni do 50% ukupnog kapaciteta, što bi u slučaju velikih kazina u Las Vegasu značilo da je ulazak bio dozvoljen i za nekoliko hiljada ljudi.³⁵ Problem kod ovakvog pristupa jeste pronalaženje adekvatne svetovne paralele sa kojom bi se verske aktivnosti proredile (*secular comparator*).³⁶ Ovaj slučaj je značajan upravo iz razloga što je Sud podržao državne mere iako nije uspeo da pronađe nijedno racionalno opravdanje za razlikovanje mera koje se primenjuju na verske objekte i kazina. U ranijim sudskim postupcima razlikovanje između verskih i svetovnih aktivnosti opravdavano je sledećim razlozima: bolnice i taksi službe imaju suštinski značaj za prevazilaženje zdravstvene krize, a crkve takav značaj nemaju, restorani su bili privilegovani zbog kraćeg zadržavanja i većeg protoka ljudi, prodavnice su bile u prednosti jer nije bilo neophodno da se ljudi približavaju jedni drugima, okupljanja u tržnim centrima su bila privilegovana u odnosu na crkve jer u njima nema pevanja i pojanja kao na crkvenim službama i na kraju masovni protesti su bili privilegovani jer se održavaju na otvorenom, a ne u zatvorenom kao što je uglavnom slučaj sa bogoslužjenjima.³⁷

U slučaju *South Bay United Pentecostal Church, et al. v. Gavin Newsom, Governor of California, et al.* Sud je prihvatio zahtev pomenute crkve da se prekine sa primenom zabrane vršenja bogoslužjenja u zatvorenim prostorima, ali nije ukinuo ograničenja kojima je uveden maksimalan broj prisutnih vernika u verskim objektima i zabrana pevanja i pojanja u crkvama.³⁸ Prilikom odlučivanja, sudije su posebno uzele u obzir da li su istovetna ograničenja primenjivana na crkve i na okupljanja koja imaju svetovni (sekularni) karakter. Kao što već rečeno, ključni problem koji se pojavio bilo je pronalaženje odgovarajuće svetovne paralele,³⁹ sa kojim bi verska okupljanja bila upoređivana. Jedan

---

35 *Calvary Chapel Dayton Valley v. Steve Sisolak, Governor of Nevada, et al*, Supreme Court of the United States, No. 19A1070.

36 A. Madera, *op. cit.*, 221.

37 J. Kong, „Safeguarding the Free Exercise of Religion during the COVID-19 Pandemic“, *Fordham Law Review*, 89/2021, 1622.

38 *South Bay United Pentecostal Church, et al. v. Gavin Newsom, Governor of California, et al.*, Supreme Court of the United States, No. 20A136 (20–746).

39 A. Madera, *op. cit.*, 216.

od članova sudskog veća naveo je da su istovetna ograničenja bila nametnuta za sva slična okupljanja poput predavanja, koncerata, filmskih projekcija i pozorišnih predstava, tj. na svim onim mestima na kojima se ljudi okupljaju u većim grupama i ostaju u bliskom kontaktu na duži vremenski period. Sa druge strane blaže mere primenjivane su na sve one situacije u kojima se okuplja manji broj ljudi, koji ne ostaju u neposrednoj blizini na duži vremenski period, kao što su prodavnice prehrambenih proizvoda, banke i perionice.⁴⁰ Dakle, za američke sudije nije prihvatljivo da stepen ograničavanja verskih ili crkvenih aktivnosti bude veći u odnosu na slične ili iste sekularne aktivnosti.

Jedan od kriterijuma na osnovu kojih su niži sudovi u SAD pravili razliku između verskih i svetovnih aktivnosti bila je njihova neophodnost, tj. suštinski značaj koji imaju za opstanak ljudi i prevazilaženje zdravstvene krize. Na osnovu tog kriterijuma neke aktivnosti poput kupovine hrane proglašene su suštinski bitnim, dok verska okupljanja nisu spadala u tu kategoriju.⁴¹ Svođenje ljudskih potreba isključivo na fizičku egzistenciju teško se može prihvatiti kao neophodno, posebno u vreme kada se svaki pojedinac i društvo u celini suočavaju sa nepoznatom bolešću i neizvesnom budućnošću. Neodrživost ovakve konstrukcije posebno dolazi do izražaja ako se ima u vidu da su neke druge aktivnosti koje nisu apsolutno neophodne, poput poseta kazinima, bile dozvoljene.

Ustavnom sudu Srbije podneto je više inicijativa za pokretanje postupka za ocenu ustavnosti i zakonitosti akata kojima su uvedene posebne mere za prevenciju širenja virusa korona u vreme vanrednog stanja.⁴² Pojedini podnosioci inicijativa su smatrali da je zabranom kretanja za vreme vaskršnjih praznika povređeno njihovo pravo na slobodu veroispovesti iz čl. 43 Ustava RS, kao i da su pravoslavni vernici diskriminisani na osnovu verske pripadnosti, što je suprotno čl. 21 Ustava RS.⁴³ U odgovoru Vlade je navedeno da Uredbom o merama za vreme vanrednog stanja nije ograničena sloboda veroispovesti iz

40 *South Bay United Pentecostal Church, et al. v. Gavin Newsom, Governor of California, et al.*, Supreme Court of the United States, No. 20A136 (20–746).

41 C. M. Corbin, „Religious Liberty in a Pandemic: Constitutional Challenges to Mass Gathering Bans“, <https://canopyforum.org/2020/10/02/religious-liberty-in-a-pandemic-constitutional-challenges-to-mass-gathering-bans/>, 15. 10. 2021.

42 Odluka Ustavnog suda IUo 45/2020 od 17.9.2020. godine, *Službeni glasnik RS*, br. 126/2020.

43 Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 98/2006.

čl. 43 Ustava jer zabrana kretanja nije imala za cilj ograničavanje slobode veroispovesti. Vlada smatra da je građanima bilo dozvoljeno slobodno manifestovanje vere, samo „bez mogućnosti jednog njenog vida ispoljavanja-okupljanja u cilju prisustvovanja verskim obredima ili drugim vrstama zajedničkog obeležavanja uskršnjih praznika“.⁴⁴

Ustavni sud je zauzeo stav da su se spornim aktima uvodile mere kojima se derogira pravo na slobodu kretanja, a ne sloboda veroispovesti. Sud smatra da time što su vernici bili sprečeni da prisustvuju službama tokom pravoslavnog Vaskrsa u crkvama nije povređeno pravo na slobodu veroispovesti već su „iz opravdanih razloga zaštite građana od opasne zarazne bolesti, zabranjeni samo neki oblici ispoljavanja vere u konkretnim okolnostima, koji bi zbog svoje sadržine i većeg broja ljudi koji bi bili u zatvorenom prostoru, podrazumevali stvaranje značajnog rizika od zaražavanja i oboljevanja od opasne zarazne bolesti“.⁴⁵ Sloboda veroispovesti, u skladu sa ustavnim odredbama i međunarodnim propisima, obuhvata i pravo na ispoljavanje verskih uverenja u zajednici sa drugima. Ustavni sud je konstatovao razliku između ličnog ispovedanja vere, za koje tvrdi da nije ograničavano tokom vanrednog stanja, i kolektivnog aspekta koji je bio podložan neophodnim ograničenjima radi postizanja legitimnog cilja, a to je zaštita zdravlja i života ljudi.⁴⁶

Sud navodi da je istovremeno sa zabranom kretanja u Republici Srbiji bilo zabranjeno okupljanje više od pet lica u zatvorenom prostoru. Ustavni sud nastoji da dokaže da su preduzete mere bile neutralne i opšteg karaktera. Drugim rečima, one nisu targetirale crkve i verske zajednice, ne zadiru u oblast verske autonomije, ne diskriminišu verske organizacije i primenjivane su na sve ili skoro sve slične ili identične situacije.⁴⁷ Međutim, ovde se može postaviti pitanje da li je zabranom

---

44 Odluka Ustavnog suda IUo 45/2020 od 17.9.2020. godine.

45 Odluka Ustavnog suda IUo 45/2020 od 17.9.2020. godine.

46 Ovde neće biti raspravljano o primeni pomenutih mera. Vid. S. Milošević, „Hod po žici: o ustavnosti ograničenja slobode veroispovesti u vanrednom stanju proglašenom u Srbiji usled epidemije bolesti COVID-19“, *Pravni zapisi*, 2/2020, 197; M. Božić, „Čemu sekularizam: Povodom članka Srdana Miloševića, Hod po žici: o ustavnosti ograničenja slobode veroispovesti u vanrednom stanju proglašenom u Srbiji usled epidemije bolesti COVID-19“, *Pravni zapisi*, 2/2020, 668.

47 C. M. Corbin, „Religious Liberty in a Pandemic: Constitutional Challenges to Mass Gathering Bans“, <https://canopyforum.org/2020/10/02/religious-liberty-in-a-pandemic-constitutional-challenges-to-mass-gathering-bans/>, 15. 10. 2021.

kretanja samo u vreme vaskršnjih praznika došlo do prekomernog ograničavanja slobode veroispovesti samo jedne verske organizacije. Naime, već na vaskršnji utorak 21. aprila 2020. godine od 5.00 časova bilo je moguće prisustvovati liturgijama uz poštovanje propisanih mera. Činjenica je da u ta dva dana nije došlo do značajnih promena u vezi sa epidemiološkom situacijom u zemlji. Mora se priznati da je država propisanom zabranom posebno ograničila slobodu veroispovesti samo jednoj (većinskoj) verskoj organizaciji. Iako su i pripadnici drugih crkava i verskih zajednica bili podvrgnuti istim ograničenjima, u tom vremenskom periodu jedino su pravoslavni hrišćani obeležavali svoj najvažniji praznik. Iz navedenog razloga, teško se može braniti neutralnost i opšta primena propisanih mera. Iako su se sporne mere jednako primenjivale na sve građane, one su najteže pogodile pravoslavne hrišćane. Naravno, ne treba gubiti iz vida da je razlog za to činjenica da bi bez takvih zabrana došlo do masovnih okupljanja vernika, što je moglo ugroziti borbu protiv širenja zaraznog virusa.

Ustavi sud je ukazao i da postoje načini manifestovanja verskih uverenja koji ne nose rizik od širenja zaraznih bolesti, a koji su po mišljenju Suda prihvatljivi u okolnostima epidemije korona virusa. Sud je, uzimajući u obzir da se radi o hrišćanskom prazniku, ukazao da je u hrišćanskoj istoriji „bilo mnogo slučajeva kada su vernici svoju veru u konkretnim okolnostima, poput onih koje su nekada proizlazile iz verskih progona, ali i okolnosti koje su nastale usled ratova i elementarnih nepogoda, ispoljavali na način koji je bio adekvatan ili jedini moguć u datim okolnostima“.⁴⁸ Ovakva konstatacija u konkretnom predmetu je potpuno suvišna. U literaturi je već ukazano da sudovi ne poseduju neophodne kompetencije da bi se mešali u interna verska pitanja i da bi pronalazili adekvatne supstitute za verske obrede i bogoslužnja, jer bi to značilo da oni odlučuju o tome kako će se pojedinci pridržavati pravila i propisa koje ustanovljavaju verske organizacije.⁴⁹ Iako crkve i verske zajednice mogu pronaći alternativne načine obavljanja pojedinih verskih obreda (kao što je pričešćivanje u domovima vernika), takve odluke mogu donositi samo njihovi nadležni organi u okvirima svojih autonomnih propisa. Činjenica da verski organi imaju to pravo ne predstavlja argument u prilog merama ograničenja slobode veroispovesti, jer sudovi nemaju kapacitet da primoraju verske organe da

48 Odluka Ustavnog suda IUo 45/2020 od 17.9.2020. godine.

49 A. Madera, *op. cit.*, 223.

odobre takvu praksu. Pored toga, moguće je da postoje verske organizacije čija verska učenja ne dozvoljavaju bilo kakva odstupanja od ustaljenih kolektivnih bogoslužjenja.

5. PANDEMIJA I VERSKE ORGANIZACIJE

Činjenica je da mnoge religije ukazuju na značaj ljudskog tela za duhovni napredak vernika i na međusobnu povezanost fizičkog i duhovnog zdravlja. Zato ne čudi da je aktuelna pandemija uticala na viševekovne verske prakse i na način na koji se obavljaju pojedini verski obredi. Kada je reč o hrišćanskim crkvama, većina se okrenula virtualnim bogoslužjenjima, predavanjima i misionarenju preko interneta. Takođe, obavljanje verskih obreda je izmenjeno u meri da se vrši bez neposrednog kontakta između sveštenika i vernika.⁵⁰ Radi razumevanja odnosa islama prema epidemiji treba pomenuti hadis koji propisuje „Kad čujete za koleru u nekom mestu, nemojte tamo ići, a ako kolera zavlada u vašem mestu, ne napuštajte ga bežeći od nje“.⁵¹ Pandemija je uticala na promene u načinu obavljanja islamskih verskih obreda u čitavom svetu, od Azije do Velike Britanije.⁵² Zanimljiv je pozitivan primer iz Turske gde je Direktor za vere (poznati *Diyanet*) iskoristio svoj uticaj da pomogne vladinu kampanju za prikupljanje sredstava za pomoć onim pojedincima čiju egzistenciju je ugrozila pandemija.⁵³

Velike svetske religije i njihovi zvanični predstavnici prihvatili su primenu protivepidemijskih mera koje su propisale države. Otpor prema tim merama dolazio je uglavnom od manjih radikalnih grupa ili pojedinih novih verskih organizacija i pokreta. Tako se u Južnoj Koreji virus proširio zahvaljujući jednoj lokalnoj sekci (*Shincheonji Congregation*) čije pristalice su zaražavanje virusom smatrale slabošću i preprekom za ispunjavanje verskih dužnosti. Na njihovim okupljanji-

---

50 P. Consorti, „Religions and Virus“, *Law, Religion and Covid 19 Emergency* (ed. P. Consorti), DiReSoM, Pisa 2020, 17.

51 A. Dizdarević, „Tradicionalni pristup u liječenju kod Bošnjaka/Muslimana u Crnoj Gori“, *Almanah*, 33–34/2006, 154.

52 „Coronavirus is changing the way Muslims worship across the world“, <https://www.aljazeera.com/news/2020/3/4/coronavirus-is-changing-the-way-muslims-worship-across-the-world>, 15.10.2021.

53 O. Alyanak, „Turkey’s Diyanet and political Islam during the pandemic“, *Viral Loads: Anthropologies of urgency in the time of COVID-19* (Eds. L. Manderson, N. J. Burke, A. Wahlber), UCL Press, London 2021, 165.

ma održanim u februaru 2020. godine došlo je do masovnog zaražavanja sledbenika ovog kulta. Situaciju je otežavalo i to što su okupljanja bila tajna, pa često ni članovi porodice nisu znali da je neko od njih zaražen jer je prisustvovao tim skupovima.⁵⁴ Slična situacija dogodila se u Pakistanu u martu 2020. godine kada su pristalice jedne od islamskih sekti, koja je izuzetno aktivna na indijskom potkontinentu, organizovale masovno okupljanje pristalica tog pokreta.⁵⁵ Takođe, jedan od rimokatoličkih pokreta (Neokatekumenski put) organizovao je u Italiji dva okupljanja krajem februara i početkom marta 2020. godine kada je došlo do širenja zaraze virusom korona među učesnicima tih skupova.⁵⁶

6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Borba protiv epidemije zarazne bolesti COVID-19 nametnula je ograničenja ljudskih prava, među koja spada i sloboda veroispovesti. Države su ograničavale pravo na manifestovanje verskih uverenja, dok su privatni i unutrašnji aspekt slobode veroispovesti ostali izvan domaće protivepidemijskih mera. Međutim, sprečavanje vernika da prisustvuju verskim službama može za određenu versku organizaciju značiti da je došlo do ukidanja esencijalnih elemenata njenog verskog učenja. Sporno pitanje je da li takve zabrane predstavljaju potpuno ukidanje, tj. derogaciju, prava na slobodu veroispovesti, ili je to samo jedan oblik njegovog ograničenja, koje u skladu sa međunarodnim standardima zaštite ljudskih prava mora ispunjavati tačno utvrđene uslove čak i u vreme vanrednih okolnosti. Drugim rečima, sporno je da li se zabranom kretanja i okupljanja ograničava *forum intrenum* slobode veroispovesti, a što bi predstavljalo nedozvoljeno mešanje držanih vlasti u verske poslove. U radu je ukazano na postojanje posebne oblasti slobode veroispovesti. Reč je zapravo o oblasti u kojoj se preklapaju dva aspekta te slobode: unutrašnji i individualni, sa jedne strane, i spoljašnji i kolektivni, sa druge strane. U tom prostoru ograničenja mogu biti dozvoljena, ali je neophodno posebnu pažnju obratiti na zaštitu verske autonomije. Razlog je što mešanje države u pitanja iz ove oblasti

54 G. Fattori, „Religious freedom and Coronavirus“, *Law, Religion and Covid 19 Emergency* (ed. P. Consorti), DiReSoM, Pisa 2020, 58–59.

55 *Ibid.*, 60.

56 *Ibid.*, 59–60.

(poput verskog učenja ili interne organizacije crkava i verskih zajednica), predstavlja ne samo mešanje u oblast verske autonomije, već i u interna verska uverenja članova određenog verskog kolektiva.⁵⁷

Pojedini međunarodni instrumenti zaštite ljudskih prava, kao i Ustav RS svrstavaju slobodu veroispovesti među prava od kojih nije dozvoljeno odstupanje u vanrednim prilikama. Činjenica je da u vanrednim prilikama često mora doći do ograničavanja spoljašnjeg aspekta slobode veroispovesti iz razloga zaštite drugih prava i sloboda. Zato bi normativna rešenja trebalo da budu preciznija, te da među nedorogabilna prava svrstaju samo unutrašnji aspekt slobode veroispovesti. U svakom slučaju, sloboda veroispovesti treba da ostane pravo od kojeg odstupanja nisu dozvoljena i čije ograničavanje treba da bude krajnje restriktivno čak i u vreme vanrednih okolnosti.

Pošto su ograničenja slobode veroispovesti, uvedena radi sprečavanja širenja zarazne bolesti COVID-19, predstavljala mešanje države u oblast internog verskog učenja, bilo bi poželjno da se takve mere donose uz saglasnost subjekata kolektivnog aspekta slobode veroispovesti. Saradnja države i verskih organizacija posebno će biti značajna u vremenu nakon završetka epidemije. Povratak u normalnost zahtevaće oslanjanje na tradicionalne i proverene vrednosti, čiji čuvari i nosioci su upravo crkve i verske zajednice.

Dalibor Đukić, PhD

Assistant Professor at the University of Belgrade Faculty of Law

RELIGION, HEALTH, LAW: LIMITATIONS OF RELIGIOUS FREEDOM IN PANDEMIC ERA

Summary

The COVID-19 infectious disease has imposed numerous restrictions on the daily lives of billions of people. The protection of collective health has imposed itself as the highest goal of human society, which justifies (almost) all means. Religion was also targeted. Various religious practices are banned due to their incompatibility with anti-epidemic measures. Although religion is first and foremost an internal relation of the individual to the transcendent, it has a tendency to

---

57 W. C. Durham, *op. cit.*, 360.

be realized in community, within a certain religious collective. It was the collective aspect of the right to exercise freedom of religion that was limited in the vast majority of states. Restrictions on basic human rights and freedoms have become a daily occurrence that citizens of many countries see as the only way to slow the rapid spread of the new disease. Throughout history, many religions have adapted their rituals and religious practices to infectious diseases epidemics. International human rights instruments allow for the restriction of guaranteed rights and freedoms under certain conditions. The paper will analyze whether these conditions were met when it comes to restricting the freedom of religion in Serbia during the state of emergency due to the pandemic of the infectious disease COVID-19. The paper also presents the jurisprudence that arose due to the challenge of the constitutionality of the restriction of freedom of religion during the state of emergency. Proposals *de lege ferenda* from this sensitive and very important area of human rights protection will also be presented.

Key words: *Pandemic. – Freedom of religion. – A manifestation of faith. – Limitations on rights and freedoms. – Anti-epidemic measures.*

LITERATURA

- Alyanak O., „Turkey’s Diyanet and political Islam during the pandemic“, *Viral Loads: Anthropologies of urgency in the time of COVID-19* (Eds. L. Manderson, N. J. Burke, A. Wahlber), UCL Press, London, 2021.
- Avramović D., „Exercising Religious Freedom in Pandemic Era During the State of Emergency-a Legal Perspective, *Astra Salvensis* 16/2020.
- Bappenheim S. T., „State of Emergency and Religious Freedom: Constitutional Stress in German Law (Art. 4 of the Basic Law for the Federal Republic of Germany)“, *Law, Religion and the Spread of Covid-19 Pandemic* (eds. Fabio Balsamo, Daniela Tarantino), DiReSoM, Pisa 2020.
- Božić M., „Čemu sekularizam: Povodom članka Srđana Miloševića, Hod po žici: o ustavnosti ograničenja slobode veroispovesti u

- vanrednom stanju proglašenom u Srbiji usled epidemije bolesti COVID-19“, *Pravni zapisi*, 2/2020.
- Cătălin Raiu, „Is the Lockdown of Churches an Aggression Towards Freedom of Religion or Belief?“, *Law, Religion and the Spread of Covid-19 Pandemic* (eds. Fabio Balsamo, Daniela Tarantino), DiReSoM, Pisa 2020.
- Consorti P., „Religions and Virus“, *Law, Religion and Covid 19 Emergency* (ed. P. Consorti), DiReSoM, Pisa 2020.
- Corbin C. M., „Religious Liberty in a Pandemic: Constitutional Challenges to Mass Gathering Bans“, <https://canopyforum.org/2020/10/02/religious-liberty-in-a-pandemic-constitutional-challenges-to-mass-gathering-bans/>, 15.10.2021.
- Corbin C. M., „Religious Liberty in a Pandemic: Constitutional Challenges to Mass Gathering Bans“, <https://canopyforum.org/2020/10/02/religious-liberty-in-a-pandemic-constitutional-challenges-to-mass-gathering-bans/>, 15.10.2021.
- Dizdarević A., „Tradicionalni pristup u liječenju kod Bošnjaka/Muslimana u Crnoj Gori“, *Almanah* 33–34/2006.
- Durham W. C., „Facilitating Freedom of Religion or Belief through Religious Association Laws“, *Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook* (ed. T. Lindholm, W. C. Durham, B. G. Tahzib-Lie), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden 2004.
- Đurić V., Marković V., „Ograničenje slobode veroispovesti u uslovima pandemije: primer Crne Gore“, *Teološki pogledi* 3/2020.
- Etinski R., Đajić S., *Međunarodno javno pravo*, Novi Sad 2012.
- Fattori G., „Religious freedom and Coronavirus“, *Law, Religion and Covid 19 Emergency* (ed. P. Consorti), DiReSoM, Pisa 2020.
- Kong J., „Safeguarding the Free Exercise of Religion during the COVID-19 Pandemic“, *Fordham Law Review*, 89/2021.
- Madera A., „Reconciling the Protection of Public Health with Religious Freedom: The Viability of Shared Responses“, *Law, Religion and the Spread of Covid-19 Pandemic* (eds. Fabio Balsamo, Daniela Tarantino), DiReSoM, Pisa 2020.
- Milošević S., „Hod po žici: o ustavnosti ograničenja slobode veroispovesti u vanrednom stanju proglašenom u Srbiji usled epidemije bolesti COVID-19“, *Pravni zapisi*, 2/2020.

- Murdok Dž., *Sloboda misli, savesti i veroispovesti-Vodič za primenu člana 9 Evropske konvencije o ljudskim pravima*, Savet Evrope, Beograd 2008.
- Nowak M., *U.N. Covenant on Civil and Political Rights: CCPR Commentary*, N. P. Engel, Kehl 2005.
- Nowak M., Vospernik T., „Permissible Restrictions on Freedom of Religion or Belief“, *Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook* (ed. T. Lindholm, W. C. Durham, B. G. Tahzib-Lie), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden 2004.
- Turanjanin V., „Unforeseeability and Abuse of Criminal Law during the COVID-19 Pandemic in Serbia“, *EU and Comparative Law Issues and Challenges*, 5/2021.